

Atheïsme in verschillende gestalten.

Zoals de meeste filosofische denkrichtingen of levenshoudingen is het atheïsme een vlag die veel ladingen dekt, wat een goed begrijpen ervan niet gemakkelijk maakt.

Daarom heb ik genoten en veel bijgeleerd van het boek van de Britse filosoof John Gray *Seven Types of Atheism* (in het Nederlands vertaald als *Zeven vormen van atheïsme*)¹ dat een mooi overzicht geeft van verschillende atheïstische visies. Gray maakt voor de duidelijkheid een onderscheid tussen zeven vormen van atheïsme, beseffend dat deze vormen vaak dooreenlopen.

Hij gaat ook in op een vraag die ik mij al lang stel, en die goed geformuleerd wordt door de Franse filosoof Michel Onfray: '[...] atheism is not an end in itself. Do away with God, but what then?'.²

Enkele opmerkingen vooraf. Atheïsme is vooral een reactie op monotheïsme, dat een specifieke vorm van religie is, maar niet *de* enige vorm: denken wij maar aan de vele religieuze of spirituele stromingen in het Verre Oosten. Atheïstische denkrichtingen zijn vooral te verstaan vanuit hun kritiek op het monotheïsme.³

Voor John Gray is de kern van het atheïsme de afwijzing van het idee van een God-schepper. Sommige visies die John Gray behandelt vind ik erg bevrijdend, en dat vooral vanaf hoofdstuk 5, waar ook Spinoza regelmatig opduikt.

1. Het nieuwe atheïsme: een 19° -eeuwse orthodoxie.

Het verwondert mij al jaren dat vooral in West-Europa het christendom zo goed als irrelevant lijkt te worden, maar dat tegelijk een nieuw militant atheïsme ontstaat. John Gray meent dat: 'The new atheists have directed their campaign against a narrow segment of religions while failing to understand even that small part. Seeing religion as a system of beliefs, they have attacked it as if it was no more than an obsolete scientific theory. [...] But the idea that religion consists of a bunch of discredited theories is by itself a discredited theory – a relic of the nineteenth-century philosophy of Positivism.'⁴

In de 19° eeuw deelde de Franse filosoof Auguste Comte (1798 – 1857) de geschiedenis van het denken in drie stadia: het theologisch/religieuze stadium, het metafysisch/filosofische stadium en uiteindelijk het wetenschappelijk/positivistische stadium.

Daarmee heeft Comte de stok in het hoenderhok gegooid, wat toen wel nuttig was.

Comte beschouwt de religie als een primitieve vorm van wetenschap met verkeerde hypothesen. Religie is dus voor hem een achterhaald iets. In die tijd, en voor sommige religieuze opvattingen nu nog, was dat zeker een welgekomen kritiek.

Maar reeds zeer vroeg waren grote denkers als Philo van Alexandrië (20BC – 50 AD) en

¹ John Gray, *Seven Types of Atheism*, Allen Lane, London, 2018. Nederlandse vertaling: *Zeven vormen van atheïsme*, Spectrum, Amsterdam, 2018.

² Gray, o.c., p. 46.

³ Bruno Segers, 'Religie vóór de religies', in: *Filosofie-Tijdschrift*, maart-april 2021.

⁴ Gray, o.c., p. 9.

Augustinus (354 – 430) van mening dat veel religieuze verhalen allegorieën of mythes zijn. Manieren waarmee onze voorouders hun ‘menselijke conditie’ en hun leefwereld trachtten te begrijpen en te verwoorden. Veel ontwikkelde tijdgenoten beschouwen deze mythen als boeiende getuigenissen van de zoektocht van de zich ontwikkelende mens, niet als een wetenschappelijke theorie. Wetenschap is trouwens meer een onderzoeksmethode dan een vaststaand standpunt. Uiteraard zou het poneren van mythologische ‘waarheden’ als alternatieven voor wetenschappelijke bevindingen achterhaald moeten zijn.

De positivistische visie dat religie enkel een primitieve wetenschap is, is echter een reductionistisch standpunt. Het gaat in religie vooral over een nood aan zin en inspiratie, en die behoefte zal blijven ook als de wetenschap alles zou kunnen ‘oplossen’. Wat mij doet denken aan de uitspraak van Ludwig Wittgenstein in zijn *Tractatus*: ‘Wij voelen dat zelfs als alle *mogelijke* wetenschappelijke vragen beantwoord zijn, onze levensproblemen nog helemaal niet zijn aangeroerd.’⁵

Uit het citaat van John Gray aan het begin van dit hoofdstuk bleek al dat hij de campagne van het nieuwe atheïsme op basis van 19^e eeuwse argumenten in onze tijd niet echt interessant vindt.

Een andere Engelse filosoof, Julian Baggini schrijft in zijn zeer boeiend *Atheism. A Very Short Introduction* ⁶ dat hij *geen* belangstelling heeft voor het bestrijden van religieuze overtuigingen, *behalve*: ‘when the holding of them leads to unpleasant and bigoted actions and proclamation, as can be the case with fundamentalist believers of all religions’.⁷

Uiteraard zou ik denken. Maar Baggini herkent zich niet in militante atheïsten die vooral gemotiveerd zijn door haat voor religie en een verlangen om alle vormen van religie uit te wissen.

Een open gesprek met elke militant (van welke gezindte dan ook) is bij voorbaat uitgesloten en dat is spijtig, want zo leert niemand iets bij.

De volgende hoofdstukken vind ik daarom zelf interessanter.

2. Seculier humanisme.

In het begin van deze tekst werd Michel Onfray geciteerd, die vaststelt dat atheïsme geen doel op zich is. Moet er iets in de plaats komen, en, indien wel, wat dan?

In de westerse geschiedenis speelde het christendom een belangrijke rol. Eén van de kenmerken van het Christendom is - in tegenstelling tot bijvoorbeeld religies uit het Verre Oosten – het niet-cyclisch denken. Het cyclisch denken houdt een visie van opkomst en verval van beschavingen in.

Een beschaving gaat ten onder, en er ontstaat iets nieuw.

Het christendom daarentegen getuigt van een permanente vooruitgang van de mens naar een ‘rijk Gods’. Het humanisme, met haar mooie idealen, heeft het idee van permanente

⁵ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, Atheneum – Polak & Van Gennep, Amsterdam, 1989, 6.52

⁶ Julian Baggini: *Atheism, a Very Short Introduction*, Oxford University Press, 2008. Dit is een ouder boekje dat vooral over westers denken gaat. In een recent boek *How the World Thinks: a Global History of Philosophy*, Granta, London, 2018, verruimt hij zijn blik naar de grote denkers van het Verre Oosten. Zie: Bruno Segers, ‘Hoe de wereld denkt volgens Julian Baggini’, blog: <http://bswanderer.simplesite.com/447039831>.

⁷ Baggini, o.c. p. 99.

voortgang behouden, weliswaar zonder God. Veel uit oudere religies en het christendom kan behouden blijven ook zonder godsbegrip.

Het lijkt mij evident dat voortgang in ethiek en moraliteit kunnen bestaan zonder godsbeeld. Maar het geloof in een permanente voortgang is juist dat: *een geloof*. Het kan een mooi geloof zijn, maar het blijft een geloof (zonder God). De Engelse denker John Stuart Mill (1806 – 1873) was van mening dat de mens boven zichzelf kon uitstijgen via de rede in een voortdurend proces. Dat geloof in een voortschrijdend beschavingsproces heeft in de 20^e eeuw wel serieuze deuken gekregen en er schiet in onze tijd niet zoveel van over. Het cyclisch beeld van opkomst en ondergang van beschavingen lijkt momenteel zelfs heel reëel.

John Gray meent dat: 'Certainly human beings have transformed their way of living and the planet around them. It is less clear that they have improved themselves or the world they inhabit⁸. [...] The cumulative increase of knowledge in science has no parallel in ethics or politics, philosophy or arts. Knowledge increases at an accelerating rate, but human beings are no more reasonable than they have ever been.'⁹

Dit doet niets af van de idealen van het humanisme, maar het blijft toch een geloof in de goede richting van de geschiedenis, geen zekerheid of wetmatigheid. En een té sterk geloof kan ook schadelijk zijn, zoals blijkt uit het volgend hoofdstuk.

3. Een vreemd geloof in wetenschap.

Om dit hoofdstuk beter te begrijpen is het misschien nuttig dat ik zeer summier het verschil schets tussen teleologie en causaliteit.

Om iets te begrijpen was het sinds Aristoteles (384 -322 BC) gebruikelijk te kijken naar het *doel* ervan. Bijvoorbeeld: het doel van een eikel is te groeien tot een boom. Om iets te begrijpen keek men dus naar het doel, in het Grieks 'telos', vandaar het woord teleologie. In het Griekse en christelijke denken werd alles begrepen vanuit het doel, en in het christendom was God het hoger doel.

Sinds Kant (1724 – 1804) is daar verandering in gekomen. Om een fenomeen te begrijpen werd vanaf Kant niet meer gekeken naar het doel, maar naar de oorzaak of causaliteit: wat heeft een bepaald fenomeen veroorzaakt. Om iets te begrijpen kijkt men dus niet meer naar een hypothetisch einddoel, maar naar de oorzaak. Dit was een totale omwenteling in het wetenschappelijk denken.

Het probleem is echter dat het idee om te evolueren naar een hoger doel nog steeds sluimerend aanwezig is. Velen begrijpen de evolutietheorie van Darwin als een evolutie naar een hoger niveau, dus vanuit de toekomst. Terwijl het juist de bedoeling van Darwin was teleologie (de toekomst als verklaringsmodel) te bannen en te vertrekken uit de oorzaak van huidige fenomenen (die dus in het verleden liggen). De theorie van de evolutie via natuurlijke selectie impliceert geen idee van voortgang of verbetering, wel van groeiende

⁸ Gray, o.c., p. 38.

⁹ Gray, o.c., p. 27.

complexiteit, geen 'enkelrichting' vooruitgang. John Gray stelt uitdrukkelijk dat 'Equating evolution with progress is a misuse of Darwinism'.¹⁰

En deze verwarring kan extreem gevaarlijk zijn indien iemand meent op (pseudo)wetenschappelijke basis het doel van de geschiedenis te kennen, zoals bijvoorbeeld Lenin of Trotski (lijst aan te vullen naar believe...).

Er is natuurlijk niets mis met de wetenschappelijke methode. Maar soms hoor ik iemand zelfverzekerd en trots beweren: 'Ik ben atheïst, ik geloof enkel in de wetenschap'. Dat is eigenaardig, want men hoeft toch niet te geloven in iets dat bestaat, nml. de wetenschappelijke methode en haar voortschrijdend inzicht. Ook niet fundamentalistische religieuze mensen vertrouwen op de wetenschappelijke methode.

Het probleem is wel dat men in gevaarlijk vaarwater terechtkomt als men onbewust teleologisch denkt, en een utopie wil opleggen.

4. Atheïsme en gnosticisme.

Het geloof in vooruitgang is dus eigenlijk een aangepaste versie van het christelijk geloof in het heil dat zich in de geschiedenis ontplooit, een geloof dat ook voorkwam in het rond de eerste eeuw ontstane gnosticisme. Gnosticisme is het geloof dat de mens verlost kan worden uit de duisternis door het licht van de kennis (gnosis is het Oudgriekse woord voor kennis), vaak begrepen als een kennis van geïnitieerden.

Atheïstische of gesecculariseerde vormen van utopisch denken zijn volgens Gray bijvoorbeeld het positivisme van Auguste Comte, het bolsjewisme, het nationaal socialisme en het liberalisme.

Het positivisme dat Comte voorstond was een seculier humanisme.

Het bolsjewisme was wel atheïstisch, maar bevatte ook gnostische elementen. Denken we aan het gebalsemde lichaam van Lenin in zijn mausoleum, dat een kubische structuur is die verwijst naar een hogere realiteit.

Het nazisme bevatte elementen van een apocalyptische religie en van zogezegd 'scientific rasism'.

Hoewel het liberalisme natuurlijk niet hetzelfde akelig verleden heeft, vermeldt Gray het omdat hij die beweging in die zin utopisch vindt, dat de liberale samenlevingen zichzelf vaak beschouwen als dé vorm van universele politieke orde, terwijl deze politieke orde zoals alle anderen plaatselijk, toevallig en sterfelijk is. Wat niet wegneemt dat het één van de geciviliseerde samenlevingsmodellen kan zijn, mits excessen vermeden worden.

Nog even terug naar het positivisme, omdat het problematische van die beweging nog altijd doorwerkt, tot op vandaag. August Comte ging ervan uit dat op een zeker moment in de geschiedenis ethiek en politiek wetenschappelijke disciplines zouden worden, en dat het liberalisme dan overbodig zou zijn.

Dit standpunt werd verafschuwd door de grote liberale Engelse filosoof en econoom John Stuart Mill (1806 – 1873), schrijver van het nog altijd zeer interessant en leesbaar boek *On Liberty* (1859). Als alles door de wetenschap bepaald zou worden en experts de macht

¹⁰ Gray, o.c., p. 56 (mijn cursivering).

zouden hebben over alle domeinen van het leven en het samenleven, zou dit het einde van de vrijheid betekenen, en dus ook van het liberalisme.

Misschien zouden mensen die orakelen dat de wetenschap alles zal oplossen hierover eens moeten nadenken. Maar ja, als de wetenschap niet alles kan oplossen, wie of wat dan wel? Misschien is er gewoon geen (goede) oplossing...

5. God haters.

Godhaters, of misotheïsten zijn denkers die niet zozeer God negeren, maar Hem haten. Het zijn dus geen atheïsten die het bestaan van God ontkennen, het zijn denkers die God opvatten als vijand van de hele mensheid.

Het eerste voorbeeld dat John Gray geeft is de beruchte *markies de Sade* (1740 – 1814) die God beschouwde ... als een 'sadist'. De Sade verafschuwt een God die de wereld en de mens zo bedacht heeft dat er overal lijden is, en een groot deel daarvan door de mens wordt aangericht. Nadat de mens op de proef gesteld wordt, wordt hij na zijn dood beloond of gestraft. Maar waarom eigenlijk ? In zijn *Dialogue entre un Prêtre et un moribond* (1782) schrijft de Sade : 'Et pourquoi veux-tu que je sois récompensé de vertus auxquelles je n'ai nul mérite, ou puni de crimes dont je n'ai pas été le maître; peux-tu accorder la bonté de ton prétendu dieu avec ce système et peut-il avoir voulu me créer pour se donner le plaisir de me punir, et cela seulement en conséquence d'un choix dont il ne me laisse pas le maître?'¹¹ Samengevat : waarom zou ik gestraft of beloond worden omdat ik handelde volgens de manier waarop ik geschapen ben? Deze bedenking maak ik mij vaak als ik een eucharistieviering bijwoon en ik nog steeds hoor bidden 'door mijn schuld, mij grote schuld...' Dat de mens onvolkomen is en in de mate van het mogelijke verantwoordelijk kan zijn, is één zaak. Maar schuldig tegenover diegene die hem geschapen heeft zoals hij is ?

Reeds Spinoza (1632 – 1677), hoewel geen god hater, heeft kritiek geleverd op het antropocentrisch idee van God als een strenge rechter, een beeld dat wel begrijpelijk is in het kader van het opkomend politieke ontstaan van een joodse identiteit. Spinoza had al door dat de Tien Geboden de vorm hadden van een feodaal contract tussen een vorst en zijn vazallen, met het doel onsamenhangende stammen tot een eenheid te smeden ¹².

Opvallend is dat de Sade ook de Natuur haat, die volgens hem totaal onverschillig is voor het menselijk leven. Ziekte, lijden en dood laten de natuur totaal onverschillig, ze behoren tot de natuurlijke gang van zaken.

Ten slotte is voor hem de dood niet afschrikwekkend, het ophouden te bestaan schrikt hem niet af. Zelf ben ik vaak verwonderd door diegenen die spreken van de dood als een afgrond. Als de dood, behalve in bepaalde religies, het einde van iemands bestaan betekent, bestaat er in dat geval niets meer dat in een denkbeeldige afgrond kan vallen.

¹¹ Marquis de Sade, 'Dialogue entre un prêtre et un moribond', zie: <http://romanistik.uni-freiburg.de/orlich/sade.pdf>.

¹² Zie hierover: Maarten van Buuren, *Spinoza: vijf wegen naar de vrijheid*, Ambo / Anthos, Amsterdam, 2016, p.24-25.

John Gray brengt ook Ivan Karamazov op het toneel, een van de hoofdfiguren van de roman van Dostojewski (1821 – 1881) *De gebroeders Karamazov*.

Eigenlijk gaat het hier vooral om een aanval op de theodicee: een aanval op alle pogingen om het lijden te verzoenen met een goddelijk plan. Ivan Karamozov verwerpt alle pogingen om het lijden te verantwoorden vanuit zo'n plan, ook als het uiteindelijke doel een hogere harmonie zou zijn: 'I absolutely renounce all higher harmony. It is not worth one little tear of even one tormented child [...] Besides, they put too high a price on harmony; we can't afford to pay so much for admission. And therefore I hasten to return my ticket. [...] It is not that I don't accept God, Alyosha, I just most respectfully return my ticket'.

Eigenlijk rebelleert Dostojewski tegen de gang van zaken in de wereld, al dan niet door God geschapen. Dit is een standpunt waarin ik mij duidelijk herken. Gezien het onloochenbare en overall aanwezige lijden vraag ik mij vaak af, niet waarom alles überhaupt bestaat, *maar of het niet beter zou zijn als er niets zou bestaan?* De vraag is natuurlijk niet te beantwoorden, en in dat geval zou er ook niemand zijn om die te stellen. Maar ze blijft mij vergezellen.

6. Atheïsme zonder vooruitgang.

In dit hoofdstuk bespreekt John Gray twee denkers: Georges Santayana en Joseph Conrad die mij minder bekend waren.

De eerste, de letterkundige en schrijver George Santayana (1863 – 1952) geboren in Madrid, heeft een groot deel van zijn leven doorgebracht in Harvard en Europa. Santayana's atheïsme was volgens eigen zeggen gelijkaardig aan het denken van Spinoza: getrouwheid aan het universum en het afwijzen van godsbeelden die ontsproten waren aan de verbeelding van de mens. Eén van de redenen van de banvloek van Spinoza uit zijn joodse gemeenschap was zijn opvatting dat godsbeelden en profetieën het product waren van de menselijke verbeelding¹³. De eigen dood van de mens is ook het product van verbeelding, een denkfiguur waaraan ten onrechte werkelijkheid wordt toegekend, met alle angsten en bezwerende gebruiken van dien.¹⁴

Voor Santayana is de natuur de creatieve energie waaruit het hele universum, de mens inclusief, voortkomt. Hij verwerpt wel het idee van vooruitgang van beschaving. Vooruitgang is voor hem vooral mogelijk op technisch vlak. Op dat vlak is een voortdurende verbetering misschien mogelijk, terwijl de kwaliteit van een beschaving teloor kan gaan.

De *tweede* denker is de Pools – Engelse schrijver Joseph Conrad (1857 – 1924).

Ook volgens hem maakt de mens deel uit van de natuur en haar evolutie die ons deed evolueren tot wezens met een bewustzijn. Dat bewustzijn beschouwt hij wel als een vergiftigd geschenk. Het is het zelfbewustzijn dat het leven vaak ondragelijk maakt: 'What makes mankind tragic is not that they are victims of nature, it is that they are conscious of it: [...] as soon as you know of your slavery, the pain, the anger, the strife – the tragedy begins.'¹⁵

¹³ van Buuren, o.c., p. 122.

¹⁴ van Buuren, o.c., p. 123.

¹⁵ Gray, o.c., p. 137.

Een gedachte, of eerder een gevoel dat ook in mij speelt. Ik herinner mij dat ik jaren geleden in Cambodja rondliep tussen een aantal stoeiende apen. Naast mij stond ook een Engelsman te kijken, die mij aankeek en zei: "We've chosen the wrong way".

Het atheïsme van Joseph Conrad en zijn verwerping van een geloof in vooruitgang (zoals Santayana) confronteert de mens met zijn fataliteit. Maar juist het besef van die fataliteit vindt Conrad het meest waardevolle in de mens.

7. Het atheïsme van de Stilte.

John Gray beschouwt Arthur Schopenhauer (1788 – 1860) als een mystieke atheïst. Schopenhauer's denken had een grote invloed op Friedrich Nietzsche (1844 – 1900) en op Richard Wagner. Maar anders dan Nietzsche die de dood van God van de daken verkondigde, liet Schopenhauer het monotheïsme achter zich zonder de minste spijt. Zijn weg naar een hogere werkelijkheid was muziek. Muziek verwees voor hem niet naar een monotheïstische God, maar naar de God van de negatieve theologie die het godsbeeld wilde bevrijden van menselijke voorstellingen. Muziek bracht Schopenhauer tot een staat van 'puur zijn'.

Indien u nu denkt aan Hindoeïsme of Boeddhisme is dit niet ten onrechte. Schopenhauer was een van de eerste Westerse filosofen die enige kennis had van beide wereldvisies. Ook hij denkt dat het 'ik' een illusie is. Hij verwerpt ieder idee van een scheppende God, maar benadrukt de realiteit van iets onuitsprekelijk zoals bij sommige christelijke mystici, zoals meester Eckhart (1260 – 1328) die tot God bad om hem te bevrijden van het idee God. Tenslotte verwerpt hij ook elke filosoof die de geschiedenis beschouwt als een emancipatieproces (waarmee hij zijn aartsrivaal Hegel voor ogen had).

Het mystieke atheïsme van Schopenhauer was ook een inspiratiebron voor Fritz Mauthner (1849 – 1923) schrijver van belangrijke werken over atheïsme. Zijn atheïsme is een 'godless mysticism', goddeloze mystiek: de stille contemplatie van een wereld voorbij woorden. Ook Wittgenstein dacht in die richting.

Is Mauthner deze dagen eerder vergeten, Spinoza heeft tegenwoordig terecht de wind in de zeilen. Vereenvoudigd kan gezegd worden dat Spinoza God beschouwt als één oneindige substantie 'Deus sive Natura', God oftewel de Natuur. De God van het monotheïsme bestaat voor hem niet: de wereld is 'self-subsistent', bestaat op zichzelf, zonder transcendente oorzaak. Belangrijk is dat Spinoza hierdoor brak met de basisvooronderstelling van het monotheïsme, nml. het dualisme tussen geest en materie, een visie die verbonden is met het idee van een goddelijke schepping. Spinoza heeft hier een monistische opvatting: de wereld is één geheel, oneindig en eeuwig.

Besluit.

Ik had bij het schrijven van deze tekst geen andere ambitie dan kort de inhoud van het interessant en verruimend boek van John Gray's *Seven Types of Atheism* weer te geven, met hier en daar een persoonlijke opmerking.

Uit mijn vorige teksten bleek hopelijk al dat ik mij herken in vormen van spiritueel a-theïsme, een spiritualiteit zonder antropomorf godsbeeld. Eerder een gevoel van verwondering,

bewondering en soms afschuw.

En ook wel een gevoel van dankbaarheid zonder te weten waaraan.

Tot slot geef ik beide filosofen het laatste woord.

Julian Baggini: 'Intelligent atheists often have much more in common with undogmatic theists than one might suppose'.¹⁶

John Gray : 'A godless world is as mysterious as one suffused with divinity, and the difference between the two may be less than you think'.¹⁷

Bruno Segers

23/12/2020

¹⁶ Baggini, o.c., p. 25.

¹⁷ Gray, o.c., p. 158